

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՑԻՆ ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

ՎԱՋԳԵՆ ՍԱՅԱՐՅԱՆ

Մովսես Կաղանկատվացին 7-րդ դարի հայ պատմագրության ինքնատիպ ներկայացուցիչներից է, ում «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» երկում, նախորդ աղբյուրների օգտագործումով ներկայացվում է այդ երկրամասի պատմությունը սկզբից: Հեղինակը իրեն համարում է Ուտիքի Կաղանկատուք ավանից, 7-րդ դարի դեպքերը պատմում է ականատեսի ստուգությամբ, հավանաբար եղել է Աղվանքի նշանավոր Վիրո կաթողիկոսի մերձավորներից: Անկախ մինչ այժմ շարունակվող բանասիրական տարակարծություններից՝ կարելի է հավաստի համարել, որ նրա գիրքը շարունակել է մի ուրիշ Մովսես՝ Դասխուրանցի անունով, ուստի այն պատմագեղարվեստական կարևոր աղբյուր է 8-10-րդ դարերի շրջանի համար:

Բայց մեզ հետաքրքրողը Հայոց և Աղվանից մշակութային հարաբերության խնդիրն է, որը կարող է նաև անուղղակիորեն ինչ-որ լույս սփռել պատմական ու բանասիրական բազմաթիվ կնճռոտ հարցերի վրա: Աղվանք կոչված երկրամասը, որի անվանումը ևս կապվում է Հայոց «բնիկ տերերի» հետ, իր մի շարք ցեղային միություններով, ընդգրկում էր Մեծ Հայքի Արցախի և Ուտիքի նահանգները և մասամբ՝ Փայտակարանը, և հաճախ անվանվում էր «Հայոց Արևելից կողմանք»: 387 թ. Հայաստանի բաժանումից հետո Պարսկաստանն ամեն ինչ անում էր իր ենթակայության տակ գտնվող հատվածի արևելյան կողմերը ծվատելու և թուլացնելու համար՝ հասկանալի քաղաքական նպատակներով: Եվ ահա նա վերոհիշյալ նահանգները միավորեց որպես Աղվանից մարզպանություն, որի տարածքները ժամանակի ընթացքում իջան Կուր գետից հարավ, և երկրամասը կոչվեց Աղվանից աշխարհ: Այն վարչաքաղաքական ու տարածքային առումով պարտադրաբար բավականին ինքնուրույնացավ Հայաստանից, մշակութային առումով ենթարկվեց մոզակախարդային և այլ հետամնաց աղարտանքների ազդեցությանը: Իսկ նրա հայտնի մտավոր գործիչները, ինչպես կտեսնենք, քաղաքական առումով տեղային ինքնուրույնացման ջատագովումներ ունենալով, հոգևոր - մշակութային առումով ճգնում էին անընդհատ շեշտել հարազատությունը Հայաստանի հետ, երկար ծավալումների մեջ դա հասցնել ցուցադրանքի՝ ամեն կերպ մերժելով պարտադրված մշակութային բոլոր ավերումները: Ահա հենց այս հարաբերությունների բարդ ու ինքնատիպ արտահայտությունը կա Մովսես Կաղանկատվացու Պատմության մեջ, որ կարծես գալիս է հաստատելու ազգի գոյաբանական շերտերում միշտ կարևոր ու արդիական դեր ունեցած հոգևոր - մշակութային հիմունքը:

Ընդհանրապես հիմնգերորդ դարին հաջորդած պատմագրությունը և նոր ու նորագույն շրջանի գեղարվեստական գրականությունը ստեղծագործական ենթաշերտերում բնականորեն կամ ուղղակի կրում են հայ գրավոր մատենագրության սկզբնավորման դասականության ոճամտածողական, նաև գաղափարական ու ազգաբանական կնիքը: Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» երկը այդպիսի ազդեցությունների, նմանողության և ստեղծագործական ավանդների զարգացման յուրօրինակ համադրություն է: Գրքի կառուցվածքի և ընդգրկման մեջ օգտագործելով Մովսես Խորենացու սկզբունքը՝ պատմաառասպելային հենքի վրա դեպքերն սկսել ազգի ծնունդից և հասցնել իր ապրած ժամանակը, Աղվանքի պատմիչը կարևորում է նաև երկրի գոյատևման հոգևոր - մշակութային հիմունքը, դա տեսնում հայոց հետ հարաբերությունների մեջ և այդ հիմքի վրա հայ եկեղեցու գործիչներին զուգահեռում Աղվանքի հոգևոր պետերին, ներբողում միաձույլ դավանանքային էությունը, դա անում ծավալուն (գրքի մեկ երրորդից ավելին կազմող) կրոնախոհական զեղումներով՝ դառնալով Եղիշեի հետևորդը: Նա սիրում է նաև նկարագրությունների պատճառահետևանքային մանրամասները, պատմաավանդական նյութը զուգահեռում բնապատկերին, Աղվանքի բնությունը ներկայացնում է Ղազար Փարպեցու՝ Արարատյան դաշտի նկարագրության ուղղակի հետևողությամբ: Իր սիրած և բացարձակացման տարվող հերոսներին (Ուռնայր, Վաչե, Վաչագան, Ջիվանշիր) ոչ միայն բարու և չարի ներքին ու արտաքին էթիկետի սկզբունքներով է ուսումնառության առարկա դարձնում, այլև Փավստոս Բուզանդի՝ վիպականացման ուժի հետևողությամբ գեղարվեստորեն կերտում է նրանց կերպարների ամբողջականացումը: Բոլոր պատմիչների նման ակնածալից սրբագործումով է հիշում հայ առաջին պատմագիր Ազաթանգեղոսին (պատճառը նրա գրքի նյութն է՝ քրիստոնեության մուտքը, և դա ներկայացնելու տպավորիչ ուժով): Այսպես՝ հայերը իրենց «թագավորաիշխանական» կամ ազնվական լինելը պարսից արքային ապացուցելու համար «խորհուրդ արին ու թագավորին ներկայացրին Ազաթանգեղոսի բաղձալի Պատմությունը: Թագավորը, ...երբ իմացավ, որ գիրքը սկսվում է իր նախնի Արտաշիրից, այն դրվատելով՝ խանդաղատագին դրեց իր աչքերին»¹:

Այս հետևողությունները և նմանողությունը, որոնց բերվելիք օրինակները քիչ չեն, հարևան դարձրած երկրի ու ժողովրդի հոգևոր - մշակութային կցորդության մեջ բացում են քաղաքական, քաղաքակրթական և հոգեբանական հետաքրքիր շերտեր, որոնց մեջ ակնհայտ է ներքին ինքնահաղթահարման ազգային լիցքը: Այն պատմական ճակատագրով դատապարտված է ուղղվելու կամ հյուսիսի ու հարավի արյունարբու ռազմաքաղաքական և նույնքան մութ ու խորշավոր մոգակախարդային ճնշումներին, կամ արևմուտքի (հայոց) հոգևոր - մշակութային լույսի ենթակայությանը: Այս սահմանագիծը շատ բան է պատճառաբանում Մ. Կաղանկատվացու Պատմության մեջ. նա Աղվանքում կայուն արմատացած հին հավա-

¹ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Եր., 1969, էջ 80: (Այս աղբյուրից հետագա մեջբերումների էջերը կնշվեն շարադրանքում՝ փակագծերի մեջ):

տալիքների և դրանցից ածանցվող դիվային աղանդների, մոգային գուշակույնների և արևելյան գունագեղ գրույցների նստվածքները հաղթահարելու համար (ինչի հեռավոր արծագանքը, ինչպես կտեսնենք, բնական անմիջականությամբ ներառվում է նաև պատմիչի ոճի մեջ) երբեմն տպավորիչ մանրամասներով անդրադառնում է այդպիսի դրվագների, որ հետո հայոց հետ զուգահեռվող քրիստոնեական տեսիլքի - հրաշապատումի, դրանց ծավալուն խոհաքնարական անդրադարձների ուժով վերացնի հին վերապրուկները, երկիրը դիտել տա որպես քրիստոնեական հոգևոր - մշակութային լույսի կրող: Այս հարաբերությունը ազգաբանական ընդգրկման մեջ պահում է նաև քաղաքական ենթաշերտ, որ ինքնին հասկանալի է: Նկատենք, օրինակ, որ Վաչեն, ով Ուռնայր արքայի պահանջով՝ «առաջ լեալ էր քրիստոնեայ ընդ հայրենի աւանդիցն, և անօրէնն Յագկերտ արար բռնութեամբ զնա մոգ»² («քրիստոնյա է եղել, անօրեն Յագկերտը (Առաջինը - Վ. Ս.) բռնի ուժով նրան մոգ դարձրեց», էջ 11). կամ՝ պարսից Պերոզ արքայի ժամանակ, երբ կրկին ուժեղանում է մոգերի իշխանությունը, անգամ «ընդ նոսին և Վաչական առ բուռն սաստիկ չարութեան թագաւորին ականայ հաւանէր մոգութեանն»³ («Վաչագանը *համաձայնվեց* ընդունել մոգություն», էջ 32): Պատմիչը երկու դեպքում էլ ստիպված է կարևորել վերապահումը, թե Վաչեն շարունակում էր պահել իր հավատը և կյանքի վերջում գահը թողեց ու անցավ ճգնակենցաղության, իսկ Վաչագանը մոգության մեջ անգամ «միշտ թաքուն աղոթում էր»: Այս գրքի ամբողջ կառուցվածքի մեջ իշխող հակադրությունները Աղվանքի մշակութային ու քաղաքական վիճակը մղում են դեպի արևմուտք, ինչը պատմիչը բանաձևում է այսօրինակ գնահատականներով. Վաչագան Բարեպաշտի ներբողի մեջ շեշտում է. «Գովութիւնն ոչ ինչ նուազ գոլ վարկանեն, քան զարևմտականին տիրող Կոստանդիանոս կայսր, կամ զԱրշակունին Տրդատիոս Յայոց Մեծաց փրկութեան գտող, զի և մեզ արևելեացս սա եղև դուռն լուսոյ աստուածագիտութեան և բազմազան բարեաց օրինակ»⁴ («Գովասանքը ավելի պակաս եղած չեն համարում արևմուտքի վրա իշխող Կոստանդին կայսեր գովասանքից, կամ ոչ էլ Տրդատ Արշակունուց, որ փրկեց Մեծ Յայաստանը և *մեզ՝ արևելցիներին* համար նա եղավ աստվածագիտության լույսի դուռ և բազում բարության օրինակ», էջ 60):

Աղվանքի անվան ծագումն ու ինքնուրույնացումը ևս, ի վերջո, բխեցվում է աստվածաշնչյան Յաբեթի ճյուղից և կապվում Յայկագուն տիրակալների հետ՝ անշուշտ աղբյուր ունենալով նաև Խորենացուն: Պատմահայրը նկատում է, որ Յայկի ժառանգ Սիսակի սերնդից Առանին՝ որպես «զայր անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան և հանճարոյ առաջին»⁵, հայոց Արշակունի առաջին արքա Վաղարշակը Աղվանքի կուսակալ է կարգում: Կաղանկատվացին երկրորդում է այս փաստը՝ երկրի անունը բխեցնելով հենց այդ Առանի կերպարից ու բնավորությունից. «Ապա կարգեաց նոցա առաջնորդս և վերակացուս, յորոց գլխաւոր ոմն ի Սիսական տոհմէ

² **Մովսէս Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1912, էջ 22:

³ Նույն տեղում, էջ 53:

⁴ Նույն տեղում, էջ 91:

⁵ **Մովսէս Խորենացի**, Պատմութիւն Յայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 106:

յաբեթական ծննդոց կարգի հրամանաւ Վաղարշակայ՝ Առան անուն, որ ժառանգեաց զդաշտս և զլերինս Աղուանից ի գետէն Երասխայ մինչև ցամուրն Յնարակերտ: Եւ աշխարհն յաղագս քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ *Աղուանք*, վասն զի *աղու* ծայնէին զնա վասն քաղցրութեան բարոցն»⁶ («Վաղարշակի հրամանով զլխավոր է կարգվում Յաբեթի սերունդներից՝ Սիսակի տոհմից Առան անունով մեկը, որ ժառանգեց Աղվանքի դաշտերն ու լեռները՝ Արաքս գետից մինչև Յնարակերտ ամրոցը, և երկիրը նրա քաղցր բնավորության պատճառով կոչվեց Աղվանք, որովհետև նրան *աղու* էին անվանում քաղցր բնավորության համար», էջ 5):

Հայոց նկատմամբ ամբողջ նվիրումով հանդերձ՝ Կաղանկատվացին և նրան շարունակող երկրորդ Մովսեսը (Ռասխուրանցին) Աղվանքի հարաբերական ինքնուրույնության ջատագովներ էին, անգամ փորձում էին սթափ դիտել ելևէջող որոշ ամնչություններ՝ երբեմն սուբյեկտիվորեն չթաքցնելով Աղվանքի գործիչների դրական բացարձակացումը: Այս առումով ակնառու է Ուռնայր արքայի կերպարը: Փավստոս Բուզանդը Մուշեղ Մամիկոնյանի գործերի ներբողային տարեգրման մեջ հիշում է, որ նա «պատերազմում է նաև Աղվանից երկրի դեմ և նրանց սոսկալի ջարդ է տալիս... Կուր գետը սահման դարձրեց (մեր) աշխարհի և Աղվանքի միջև, ինչպես որ առաջ էր»⁷, և մանրամասնում, որ հայերի համար Ձիրավի ճակատամարտի՝ այդ դեպքերին նախորդող դժվարին ու բախտորոշ պահին Աղվանքի Ուռնայր թագավորը նենգորեն անցնում է պարսից կողմը, «իսկ Մուշեղ Հայոց սպարապետը չարաչար կոտորում է Պարսից զորքը և աչք պահելով՝ հանդիպում է Աղվանից գնդին ու բոլոր զորքերը ջարդում է, հասնում է Աղվանից թագավորին, մինչդեռ նա փախչում էր: Մոտենալով՝ իր նիզակի կոթով երկար ծեծում է նրա գագաթը՝ ասելով. «Շնորհակալ եղիր, որ թագավոր մարդ ես, զլխիդ թագ ես կրում. ես թագավոր մարդու չեմ սպանի, մինչև անգամ եթե շատ նեղն էլ ընկնեմ»: Եվ թույլ տվեց նրան ձիավորների հետ փախչել գնալ Աղվանից աշխարհը» (էջ 241): Կաղանկատվացին ևս, նկատելով, որ Ուռնայրը Շապուհի փեսան է, չի շրջանցում այն, որ նա պատերազմի դրոշ կանգնեցրեց Հայոց հողում: Բայց միաժամանակ իր շռայլ ներբողների մեջ նրան համարում է Աղվանքի առաջին հզոր արքան ու ինքնության հեղինակը. «Եւ էր Ուռնայր արքայ Աղուանից քեռայր Շապիոյ Պարսից արքայի՝ քաջագոր այր որ ի մեծամեծ պատերազմուսս զհոյակապ անուն ժառանգեաց, ի մէջ Հայաստանեայց նշան յաղթութեան կանգնել. առնու և զվերստին ծնունդն ի սրբոյն Գրիգորէ Հայոց լուսաւորչէ, զայ լուսազգեստեալ ի Սուրբ հոգւոյն՝ առաւել լուսաւորէ զԱղուանս, կայ մնայ որդի մշտնջենական լուսոյն»⁸ («Ուռնայր արքան պարսից Շապուհ թագավորի քրոջ ամուսինն էր, մի քաջ և զորեղ տղամարդ, որ մեծամեծ պատերազմներում հոյակապ անուն վաստակեց, Հայաստանի մեջ հաղթության նշան կանգնեցրեց: Նա կրկին ծնունդ է ստանում հայոց լուսավորիչ Սուրբ Գրիգորից և գալիս է (Աղվանք)՝ Սուրբ Հոգու կողմից լուսազգեստավորված, ավելի լուսավորում Աղվանքը և շարունակ

⁶ **Մովսէս Կաղանկատուացի**, նշվ. աշխ., էջ 14:

⁷ **Փավստոս Բուզանդ**, Պատմություն Հայոց, Եր., 1968, էջ 251:

⁸ **Մովսէս Կաղանկատուացի**, նշվ. աշխ., էջ 21-22:

կուն միշտ մնալ տիրող լույսի որդի», էջ 10): Բնական է, որ սրա առաքինությունները կրկին կապվում են հայոց հոգևոր - մշակութային լույսի հետ, թեպետ սուրբեկտիվորեն շրջանցվում է Հայաստանի նկատմամբ այս արքայի պահվածքի վտանգավորությունը: Կամ՝ Ջիվանշիրի բացարձակացման շերտերում, երբ պետականության կորստից հետո կարծես ստվերվում է հայոց հոգևոր - մշակութային ուժը, համեմայն դեպս առկա էր Աղվանքի արքայի գերակայությունը, ինքնուրույն ուժի դեմ շատ ավելի է զգացվում կախվածության երեւումը. Աղվանքի թագավորի հեղինակությունը, ըստ պատմիչի, տարածվում է ամենուր, հունաց կայսրն է ձգտում նրա բարեկամությանը և պարզևատրում «հավիտենական թագավորի խաչով», իսկ «երբ հայոց նախարարները և զորավար Համազասպը տեսան, որ այդպիսի երկնավոր պարզև նրա մոտ է գտնվում, խիստ նախանձեցին» (էջ 143):

Այսպիսով՝ բաժնեգծի մի կողմում հարավից պարսիկների և հետո արաբների, հյուսիսից շատ ավելի վտանգավոր ցեղերի զենքի ու հոգեադարտանքի ներխուժումներն են (մինչև կիսաներ արևելքի թաթար - թուրքական օրհասը), մյուս կողմում՝ արևմուտքի հայոց քաղաքակրթական լույսը և հարաբերությունը հունաց հետ: Եվ պատմական դեպքերի տարեգրումը զաղափարական ու զեղարվեստական հիմնավորում - կատարումներով պահպանում է այս հենքային երկվությունը՝ բերելով ինչպես հայ պատմագրության ավանդներ, այնպես էլ այս խաչածնումների մեջ մարմնավորված հեղինակային ինքնատիպություններ: Հարևանների վայրագության մասին խոսելիս այս պատմիչը, հավատարիմ իր ուսումնառության դպրոցին, չի թաքցնում զգացմունքի պոռթկումները, Եղիշեի նման, գուցե նաև որպես որոշ դեպքերի ականատես, անձնավորում ու բանաստեղծական տպավորչականություն է ստեղծում. «բարբարոս ցեղերի զլուխ բարձրացնելիս» «ընկղմեցան միտք իմ և զբաղեցան խորհուրդք իմ ի տիեզերական հարուածոցս և մոռացայ զկարգ բանին»⁹ («իմ մտքերը ընկղմվեցին և մտածումներս սուզվեցին տիեզերական հարվածների մեջ, ուստի մոռացա շարադրանքը», էջ 97): Նույն ոճը պահպանվում է դաժան թշնամու կերպարի կանոնիկ որակումներում. Ջերու խաքանը և նրա հրոսակները «իբրև գայլք գիշախանձք անամօթացեալ դիմէին ի վերայ նոցա և անխնայ կոտորէին յանցս և ի փողոցս քաղաքին: Եւ ոչ խնայէր ակն նոցա ի գեղեցկատես պայծառագեղ մանկահասակս արուի կամ իգի, և ոչ յանպիտանս և յանօգուտս ... Այլ իբրև հուր վառեալ յեղէգն մտանէին ընդ դուռն և ելանէին ընդ միւսն, գործ գազանաց և թռչնաց թողեալ ի նմա»¹⁰ («Իբրև լկտիացած գիշակեր գայլեր հարձակվեցին ... Մինչև անգամ չէր խնայում գեղեցկատես, պայծառագեղ պատանի տղայի կամ աղջկա և ոչ էլ անօգտակարներին ... Իբրև եղեգնուտում բոցավառված հուր՝ մի դմնից մտնում, մյուսից դուրս էին գալիս՝ այնտեղ թողնելով միայն երկրի գազանների ու երկնքի թռչունների արարք», էջ 104):

Այս մղձավանջի ու մութի զեղարվեստական ամփոփ պատկերը, որ հաստատում է նաև պատմիչի վիպական կարողությունները, կապվում է

⁹ Նույն տեղում, էջ 144:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 154:

Աղվանքի Վիրո կաթողիկոսի գործի ու կերպարի հակաբևեռի հետ: Նա նախ ներկայացվում է որպես «հանճարեղ, խելոք, իմաստուն, խոսքի մեջ ուժեղ մի մարդ», որի հռետորական խոսքը հիացնում է թագավորներին, «նաև խոնարհախօսութիւն նորա քաղցրալուր ռամկաց և խառնիճադանճ ժողովրդոց»¹¹ («իսկ պարզախոսութեամբ հաճելի էր ռամիկներին ու հասարակ ժողովրդին», էջ 115.): Պարսից Կավատ արքայի կողմից ազատվում է գերությունից, բայց հայրենի Աղվանք հասնելուց հետո «եկն էլ գազան ապականիչ հանդերձ արիւնարբու կորեամբն իւրով՝ Շաթ կոչեցելով»¹² («եկավ վրա հասավ ոչնչացնող մեծ գազանը Շաթ կոչված իր արյունարբու որդու հետ», էջ 120): Կործանարար պատուհասը դադարեցնելու համար Վիրո կաթողիկոսը գնում է Շաթի մոտ, կարողանում է ազդել և պատվի է արժանանում: Հետագա նկարագրությունը լույսի և մութի հակադրամիասնության ցնցող դրվագ է, որտեղ հայ պատմագրության վիպական ավանդները յուրովի զարգացվում և ցուցադրում են Կաղանկատվացու ոճական ինքնատիպությունը, ուր հենց կարող էին դեր խաղալ «արևելից կողմանց» մեջ նստվածք տված մարմնեղեն հակումների նատուրալիստական ընկալումները. «Պալատում նրա մոտ էին մեծամեծներն ու նախարարները (խազարների - Վ. Ս.) ... Նրանք չոքած էին ծանրաբեռն ուղտերի քարավանի նման: Կոնքերը լցված էին անուտելի անասունների մսով. դրանց հետ դրված էին սկուտեղներ, որոնց մեջ աղաջրով թրջում էին իրենց ձեռքերը՝ ուտելիս: Թե բաժակները, թե ըմպանակները ոսկեջրած քանդակազարդ արծաթից էին, որոնք բերված էին Տփղիսի ավարից... Նույն յուղոտ - մսոտ, սառած աղտոտություններով մի բաժակից երկու կամ երեք - երեք ագահաբար, առանց զգալու, ընտիր գինին կամ ուղտերի ու ձիերի կաթը անհագաբար, ինչպես ուռած տիկերը, իրենց որովայններն էին շուռ տալիս» (էջ 123):

Նկատելի է, որ իրական - խտացրած գույներով ներկայացվող այս մերժելի աշխարհի հակաբևեռում Աղվանքի պատմիչը փորձում է իր երկիրը դիտել ոչ միայն հայոց, այլև վրաց, երբեմն հունաց հետ քաղաքակիրթ հարաբերությունների մեջ, և նրա այս հակումը ուղղակի գոյաբանական հիմունք է: Այսպես՝ Ջիվանշիրի փառքի թռիչքը «տեսնելով՝ հայոց և վրաց նախարարները մտածում էին իրենց սերունդից նրան կին տալ» (էջ 139), իսկ նա ընտրում է Սյունյաց տոհմից մի օրիորդի (համեմայն դեպս՝ հայոց գերակայությունը): Կամ՝ հիշենք հարաբերությունները Կոստանդին կայսեր հետ և Աղվանքի ցնծությունը այդ առթիվ. բոլորը, նաև հոգևոր պետերը, կայսեր ընծայախմբին «ընդառաջ գալով, ծաղիկներ են բերում և օրհնաբանում փառավոր պարզկին... Այնտեղ վայրիվերո, անկարգ խոսակցություններ, կամ հարբեցողություններ, կամ ծաղրածություններ չէին լինում, այլ կատարվում էին չափավոր զվարճություններ» (էջ 142. հետաքրքիր դիտարկում է ոչ միայն նախորդ տեսարանի զուգահեռում դեպի քաղաքակիրթ պահվածքը շարժվելու առումով, այլև ժողովրդական կենցաղի բնորոշ շերտեր ակնարկելու տեսակետից, ինչից այս պատմիչը չի խուսափում):

¹¹ Նույն տեղում, էջ 170:

¹² Նույն տեղում, էջ 172:

Բնական է, որ հարևան երեք երկրների միասնականության ուժը պետք է լուսավոր ազդեցություն ունենա Լուսավորչի և նրա հաջորդների գործի, Մաշտոցյան գրերի և Ավարայրի պատմավիպական ընդգծումների վրա: Կորյունի և Խորենացու նմանողությամբ Կաղանկատվացին գրում է, թե Մաշտոցը, գալով Աղվանք, տեղի եպիսկոպոս Անանիայի և ուրիշների հետ «ստեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս, աղխալուր, խժական, խեցքեկագունի լեզուին Գարգարացոց» («գարգարացիների կոկորդախօս, կոշտ ու կոպիտ խժական լեզվի համար տառեր հնարեց», էջ 88), որից հետո «զնայ ի կոչ բղեաշխին Վրաց առ Հաշտուշտ վասն նորին գործոյ»¹³ («վրաց Աշուշա Բղեշխի հրավերով զնուն է նույն գործով», էջ 89): Մշակութային առնչությունները միշտ ամրապնդվում են հոգևոր (նաև քաղաքական) ուժով, և դրա ցուցադրման լավագույն առիթը Ավարայրին նախորդող՝ Հազկերտի առաջարկած դավանափոխության պահանջն է հարևան երկրներին. «Ձայս լուեալ զնդին Հայոց՝ ոչինչ լքել, այլ համագունդ լեալ վասն զուժին այնմիկ»¹⁴ («Հայոց զորքերը, այս բանը իմանալով, չհուսալքվեցին, այլ ընդհակառակն, այդ զույժի պատճառով ավելի համախմբվեցին», էջ 85): Պարսից զորքը Վասակի դրոմամբ «պատահե նմա ի սահմանս Վրաց հանդէպ Խաղխաղ քաղաքի, որ ձմերոց է թագաւորութեանն Աղուանից»¹⁵ («Հանդիպում է նրան (Վարդանին) Վրաստանի սահմանների վրա՝ Խաղխաղ քաղաքի դիմաց, որը Աղվանքի թագավորների ձմեռանոցն է», էջ 85-86: Սա Եղիշեի հաղորդածի կրկնությունն է. իմանալով Վասակի կազմալուծումների մասին՝ Վարդանը «այլևս չմնաց ճորս կողմերում, այլ հավաքեց իր ամբողջ բազմաթիվ զորքը և շտապով անցավ Կուր անունով մեծ գետը և հանդիպեց նրանց (պարսիկներին - Վ. Ս.) Վրաց սահմաններին մոտիկ Խաղխաղ քաղաքի հանդէպ, որ Աղվանների թագավորների ձմեռոցն էր»¹⁶):

Եթե Աղվանքի պատմիչը իր նախորդ հայ մատենագիրների նման և երբեմն ավելի զգում է «հարևանների» միասնականության կենսատվությունը, տիրոջ ցավով պատմում, թե ինչպես թշնամին՝ Ջերու խաքանը, «յետ այսր ամենայնի դիմէր աղխն յարուցեալ և գետն յորձանուտ ընդդէմ Վրաց աշխարհին և պատեալ պաշարէին զփափկասուն, վաճառաշահ, հռչակաւոր մեծ քաղաքն Տփղիս»¹⁷ («հորդացած հեղեղը, հորձանուտ գետը դիմեցին դեպի Վրաստան և շրջապատեցին պաշարեցին փափկասուն, վաճառաշահ, հռչակավոր մեծ Տփղիս քաղաքը», էջ 105. առկա է հայ միջնադարյան պատմագրության ոճին բնորոշ հոմանիշների կուտակում - պեսպեսությունը), ապա բացատրելի է, որ նա շատ ավելի սրված ատելությանբ պիտի հիշի վրաց Կյուրոն կաթողիկոսի կողմից իրենց եկեղեցու անջատումը հայոց կրոնական ուխտից: Հետաքրքիր է, որ այդ անջատման մասին գեղարվեստական մանրամասներով պատմող Ուխտանես եպիսկոպոսը շատ ավելի սթափ ու հավասարակշիռ է: Կյուրոնի ուսուցիչ և նրան օժող հայոց Մովսես կաթողիկոսը նամակով մտերմիկ զգուշացնում է, թե

¹³ Նույն տեղում, էջ 132:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 127:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 128:

¹⁶ Եղիշե, Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին, Եր., 1971, էջ 78:

¹⁷ Մովսես Կաղանկատուացի, նշվ. աշխ., էջ 156:

«մի մեկներ ի միաբանութենէ մերմէ և մի թողուր զուսումն մանկութեան»¹⁸, որին Կյուրոնը հավատարմության հավաստիացումներով է պատասխանում, իսկ հաջորդ Աբրահամ կաթողիկոսին հասցեագրած նրա խոսքը կտրուկ է. «Եթէ կամիք և եթէ չկամիք՝ հաւատ մեր այդ է» (էջ 88), և այսքանը, ու կատարվում է բաժանումը: Իսկ Մովսես պատմիչը շատ ավելի ընդգծված ցավով ու խիստ է գրում քաղկեդոնականության ներթափանցումների և վրաց եկեղեցու անջատման մասին: Նկատում է, որ «հայոց կաթողիկոս Աբրահամի ժամանակ վրացիները անիծյալ Կյուրոնի միջոցով բաժանվեցին հայերից... Իսկ աղվանները չհեռացան ուղղափառությունից (միաբնակությունից՝ ի հակադրություն Քաղկեդոնում ընդունված Քրիստոսի երկաբնակության ուսմունքի - Վ. Ս.) և հայերի հետ միաբանվելուց» (էջ 209): Չնայած նահանջներ եղել են և՛ Հայաստանում, և՛ Աղվանքում:

Այս հարաբերությունների մեջ, որպես քաղաքակրթական լույսի և միաբանության կրողի, պատմիչ Կաղանկատվացին ուրույն գնահատական է տալիս Արցախի դերին, որ 6-7-րդ դարերում՝ Աղվանքի թվացյալ հարաբերական ենթակայության ժամանակահատվածներում, հայոց ոգու և ուժի ցայտուն կրողն է: Պատմագիրը դա հաստատում է իր ոճին բնորոշ վիպագրուցային մանրամասներով կամ համառոտ տարեգրման մեջ է հաստատում փաստը: Աղվանք - Արցախ համադրությունը պատմիչն իմաստավորում է անառիկ ռազմաուժի և մշակույթի շառավիղներով՝ անգամ այստեղ զգացնել տալով վերոհիշյալ հակասությունները տեսնելու հակումները: Նրա համար մեկընդմիջտ պարզ է, որ հզոր թշնամիները միջտ և այս դեպքում ևս՝ Պարտավ մայրաքաղաքի ճակատամարտում «և դէմ եղեալ առհասարակ ընդ չորս դրունս քաղաքին՝ աճապարէին անկանել ի լեռնակողմն Արցախագաւառին... և անկան յամուր գաւառս Արցախայ»¹⁹ («Դիմելով միաժամանակ դեպի քաղաքի չորս դարպասները, աճապարում էին իրենց զցելու լեռնային Արցախ գավառը... և ընկան Արցախ ամուր գավառը», էջ 105), որի ապահովությանն է մղվում նույնիսկ օտարը: Այս երկրի ջերմության միջավայրը նաև հոգևորի, իմաստնության նըստվածք ունեցող բառ ու բանի, հեռվից եկող ծագումնաբանական ավանդույթների ուժն է, որքան էլ զարմանալի, բայց կենսալից երկվություններ զգացվեն դրանցում. Վաչագանը «իրաման տայր այնուհետև Արցախամուր աշխարհին իւրում ծառայութեանն ի բաց լքնել թողուլ զդիւապաշտութեան կարգս»²⁰ («իրաման է տալիս իր իշխանության ենթակա Արցախի *անառիկ* երկրին՝ թողնել և լքել դիցապաշտության օրենքները», էջ 35), քանի որ պիտի գոյաբանական առաջընթաց բերի նոր քաղաքակրթությունը՝ սկսած Լուսավորչի հավատի տարածումից ու Ամարասից և սրբերի նշխարքների լուսեղենությունից, շարունակած այն շեշտադրումով, որ Վաչագանը «գտանէր և զամենասուրբ նշխարս Գրիգորի և գյոյժ հռչակելոյն Հռիփսիմեայ և Գայիանեայ ի Դարահոգ գետոյն՝ որ է ի նահանգին Արցախայ»²¹ («Գտավ Գրիգորի և չափազանց հռչակված Հռիփսիմեի ու Գա-

¹⁸ **Ուխտանես Եպիսկոպոս**, Պատմութիւն Հայոց, Վաղ-պատ, 1871, էջ 12:

¹⁹ **Մովսես Կաղանկատուացի**, նշվ. աշխ., էջ 155:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 57:

²¹ Նույն տեղում, էջ 75:

յանքի ամենասուրբ մասունքները, որ գտնվում էին Արցախ գավառի Դարահոգ գյուղում», էջ 49. հետո պիտի ներառվի նաև Գրիգորիսի նշխարքների որոնման գեղարվեստական ամփոփ զրուցապատումը): Արցախի ռազմահոգևոր բարձր վարկը հաստատվում է նաև նրանով, որ Կաղանկատվացին հատուկ ընդգծում է, թե Վաչագան Բարեպաշտը «Կանոնական սահմանադրությունը» հաստատելու համար հրավիրում է Աղվանքի բարձրաստիճան տարբեր հոգևորականների (ոչ շատ մեծ անվանացուցակով) և «ազնվական մարդիկ և Արցախի նահապետները» (էջ 65, այսինքն՝ բոլորին):

Մովսես Կաղանկատվացու դիտած լույսի - մութի ներհակության իրական - պատմական շերտերը ներառում են յուրօրինակ գեղարվեստական կոնֆլիկտ, դառնում նորովի զարգացումը այս պատմիչի գլխավոր ուսուցչի՝ Եղիշեի «Լաւ է կոյր աչօք, քան կոյր մտօք» բանաձևման: Պատմաքաղաքական վայրիվերումների մեջ Աղվանքի գոյաձևը, իր ուսումնառության դպրոցի և մանավանդ Խորենացու հետևողությամբ, պատմիչը համարում է մշակույթի, կառուցման ու շենության ոգին, որի խտացումը գրքի սկզբում տալիս է Աղվանքի բնության պատկերներում. «Բարեվայելուչ և ցանկալի է աշխարհն Աղուանից ամենագիւտ շահիւք և բարձրաբերձ կոհակօք Կովկասայ: Եւ գետն մեծ Կուր՝ հեզասահ գնացիւք բերելով յինքեան զձկունս մեծամեծս և մանունս, ճեմելով զայ անցանէ և անկանի ի ծովն Կասպից: Եւ որ շուրջ զնովանն են դաշտք՝ գտանի ի նոսա հաց և զինի շատ, նաւք և աղ, ապրեշում և բամբակ և անբաւ ձիթենիք: Եւ հայտնի է լերանցն ոսկի, արծաթ, պղինձ և դեղնախունկ»²² («Գեղեցկատես և հաճելի է Աղվանքը՝ ամեն տեսակ բարիքներով և Կովկասի բարձրաբերձ լեռնային վտակներով: Մեծ Կուր գետը մեղմահոս ընթացքով իր մեջ բերում է մեծամեծ ու մանր ձկներ, հոսելով գալիս - անցնում ու թափվում է Կասպից ծովը: Նրա շուրջը գտնվող դաշտերից ստացվում են առատ հաց ու զինի, նավթ ու աղ, մետաքս ու բամբակ. այնտեղ աճում են անբավ ձիթենիներ, իսկ լեռներից պեղվում են ոսկի, արծաթ, պղինձ և դեղնախունկ», էջ 6): (Ձուգահեռենք Ղազար Փարպեցու՝ Արարատյան դաշտի նկարագրության մի հատված. «Ձդաշտս մեծատարածս և որսալիցս, զլերինս շուրջանակի գեղեցկանիստս և պարարտարօտս... Յորոց ի վերուստ ի կատարացն ջրոց հոսմունք, անկարօտ ոռոգման արբուցանելով զդաշտս...»²³ և այլն):

Բնական է, որ հայոց ոգու լույսի ու արարման ուժը պատմիչի համար այս երկրամասի գոյահիմքերից էր լինելու, և վերևում բերված հակավիճակները պիտի թանձրանային մթին պատկերներով, մանավանդ որ դրանց ակունքներից մեկը աղվանների մեջ նստվածք տված մոզակախարդային ծիսական վերապրուկներն էին: Պատմիչը մերժում է դրանք՝ ինքն էլ չնկատելով, թե ինչպես են զրույց - առասպելային պատմելաձևերը կնիք թողնում իր ոճի վրա: Այդ առումով մի ամփոփ գեղարվեստական աշխարհ է ս. Գրիգորիսի նշխարքների հետ կապված պատումը, որտեղ հայ պատմագրության ավանդներից եկող վիպական - հրաշապատումային տարրերը զուգակցվում են արևելյան զրույցների կենցաղային իրերենու-

²² Նույն տեղում, էջ 15:

²³ **Ղազար Փարպեցի**, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1907, էջ 20:

թյանը: Ամարասուն Աղվանքի Գրիգորիս կաթողիկոս - նահատակի մասունքները վերահուղարկավորելու համար պետք էր նախ ճշգրիտ գտնել դրանց տեղը: Եվ սկսվում է հրաշապատումի ու կենցաղային իրեղեն մանրամասների ներդաշնակ պատումը: Որոնողների մեջ «մի անապատական մեզ հյուր եկավ...Լվանալով ոտքերը և մի քիչ ճաշակելով՝ ելավ այդ տեղում քուն մտավ: Ապա շտապ վեր կացավ, տեղնուտեղը խաչ պատրաստեց և կանգնեցրեց տեղում»: «Մի այլ արեղա հյուր եկավ, ու մենք կարգադրեցինք ճաշ տալ նրան. մինչդեռ նա հաց էր ուտում, իսկ մի մանուկ գինի էր մատուցում բաժակով, գյուղում աղմուկ - աղաղակ բարձրացավ: Մենք բոլորս նրան մենակ թողինք ու գնացինք դեպի աղմուկը: Մեր գնալուց հետո հյուրը վեր է կենում, բաժակն ամռում ու գնում» (էջ 55), վաճառում է այն, դրա փողով սովորում դպրոցում և մի անգամ «երագում տեսնում է, որ սպիտակ հագուստով, խիստ ահավոր կերպարանքով մի եպիսկոպոս աթոռի վրա նստած է այն խաչի մոտ» (էջ 55): Հոգեկան տառապանքներից ազատվելու համար գնում է Երուսաղեմ և վերադառնալով ցույց տալիս մասունքի տեղը: Ազաթանգեղոսի և Բուզանդի հրաշապատումները, իրենց կանոնիկ հիմնեզրերով հանդերձ (անսպասելի հայտնված լույսի սյուն, աղավմի, տեսիլք - երագ), այս տպավորությամբ են հիմնավորում գերբնական ուժը և նրա նկատմամբ անքնին հավատը, իսկ այստեղ դրանք տրվում են արևելյան զրույցների ամենաառօրյական շերտերով (գուցե նաև տեղական մշակութային շեշտն է դեր խաղացել, որ իրական - աշխարհիկ գործչին նվիրված առաջին գեղարվեստական երկը՝ Դավթակ Քերթողի «Ողբ Ջիվանչիրի»-ն, իր որոշակի կանոնականությամբ հանդերձ, ստեղծվի այս տարածքում): Իսկ պատումը շարունակվում է ոճի համադրական նույն յուրատիպությամբ. մի կողմից՝ արեղայի ցույց տված տեղում «երկիր պատառեր՝ և ընդ պատռուածն ճրագ լուցեալ երևեր, և բոց ցուցաներ»²⁴ (քրիստոնեական հրաշապատումի կանոնիկ տարրեր, որոնք մեծ տեղ ունեն հայ մատենագրության մեջ), մյուս կողմից՝ արեղան որոշում է Վաչագանին հայտնել դա, բայց արքան քնած է լինում, և նա չի համարձակվում արթնացնել: Ի վերջո սկսում են աշխատել, և թագավորն ինքը՝ կիսամերկ, բաիը ձեռքին, քանդում է հողը, իսկ թագուհին կրում է այն:

Այսպիսով, Մովսես Կաղանկատվացին Աղվանքի մշակութային ներհակությունների և հարևան երկրների ռազմաքաղաքական միջամտությունների ու նաև դրանց ազդեցությամբ՝ հին մոզակախարդային շերտեր ունեցող զրույցների նստվածքի հաղթահարման մեջ միշտ կարևորում է Հայոց քաղաքակրթական ոգու լուսեղեն ուժը՝ որպես մշակութաազգաբանական լիցք, պատմական հակադրությունները շաղախում կրոնախոհական և վիպական - ավանդապատումային շարադրանքի ու զեղումների շրջով, իր ոճի գեղարվեստականությունը ամբողջացնում ինչպես տարեգրական և կանոնական հրաշապատումային պատմելաձևի տարրերով, այնպես էլ զրույցների կենցաղային իրապատում երանգներով՝ դառնալով հայ պատմագրության ավանդների զարգացման յուրօրինակ կրողը նաև գիտագեղարվեստական խոսքի աշխարհականացման ուղղությամբ: Նրա ո-

²⁴ Մովսես Կաղանկատուացի, նշվ. աշխ., էջ 85:

Ճի համադրականությունը նկատելիորեն հաղթահարված է Մովսես Դասխուրանցու տարեգրական պատումի չափավորությամբ, քանի որ այս պատմիչը միշտ նշում է ճշգրտած թվականները՝ պատմագրությունն ավելի մոտեցնելով ժամանակագրությանը (խրոնոլոգիային), ինչի հստակ հատկանիշները կան նաև հայոց 10-11-րդ դարերի և դրանց հաջորդող շրջանի պատմագրության մեջ՝ Ստեփանոս Ասողիկ, Սամվել Անեցի, Մատթեոս Ուռհայեցի և ուրիշներ:

ВАЗГЕН САФАРЯН – *Мовсес Каланкатуаци в системе армянской культуры.* – "История Алванка" Каланкатуаци является своеобразным синтезом языкового и стиливого развития творческих традиций. Пройдя школу армянских историографов V века, автор излагает историю страны художественными средствами со многими религиозно-философскими подробностями. Он показывает, с одной стороны, жестокое военно-политическое давление южных и северных соседей, а с другой – духовное и культурное воздействие Востока, в частности армян. Это противопоставление становится структурной, идеологической и художественной основой книги, отражаясь и на мировоззрении историка (характерен отрывок, где царь Вачаган ищет тело католикоса Григориса и погребает его в Амарасе).

Противопоставление последовательно проводится в историко-политических и культурных сферах, а также в повседневной жизни. Подчеркивается свет цивилизации, который приносили в Алванк христианство и письменность Маштоца.

VAZGEN SAFARYAN – *Movses Kaghankatvatsi in the System of Armenian Culture.* – "The History of Aghvank" by Kaghankatvatsi is a kind of synthesis of linguistic and stylistic development of artistic traditions. Being educated in the school of Armenian historiographers of V century, the author recounts the history of the country by artistic means with many religious and philosophical details. It shows, on the one hand, the brutal military and political pressure of the southern and northern neighbors, and on the other – the spiritual and cultural impact of the East, the Armenians in particular. This contrast becomes the structural, ideological, and artistic basis of the book, reflected on the outlook of the historian (the passage where King Vachagan looks for the body of Catholicos Grigoris and buries it in Amaras, is typical).

The contrast is consistently carried out in the historical, political and cultural spheres, as well as in everyday life. The light of civilization, which brought Christianity and the written language of Mashtots in Aghvank, is emphasized.